

trap, konden wij bij den voortgang van onze genetische beschrijving telkens alle staatstypen in ons overzicht betrekken. Van nu af aan, nu de stam zich splitst, moet ook onze beschrijving zich splitsen, om achtereenvolgens beide takken tot in hun laatste uiteinden te volgen.

Wij beginnen met de geschiedenis van den zeestaat. Niet als zou deze den oudsten vorm vertegenwoordigen! Integendeel: voor zoover onze blik door den nevel, die den aanvang der geschiedenis omsluit, kan heendringen, zien wij de eerste sterke staten ontstaan als landstaten, die uit eigen kracht tot den trap van den volontplooiden feudalen staat zijn opgeklimmen. Maar daar boven uit zijn althans de staten die ons als Europeanen het meeste belang inboezemen, niet gekomen; zij zijn op die hoogte blijven staan of onderworpen door zeestaten en aldus, geïnfecteerd met het doodelijk gif van de kapitalistische slavenhuishouding, evenals zij te gronde gegaan. De verdere ontwikkeling van den ontplooiden feudalen staat tot hoogere vormen kon pas plaats grijpen, nadat de zeestaten hun levensbaan ten einde toe hadden afgelegd: grootsche regeeringsvormen en gedachtenstelsels, die hier tot wasdom gekomen waren, hebben op den bouw van de landstaten die op hun puinhoopen ontstonden, een beslissenden invloed gehad en hun groei bevorderd.

Daarom is de beschrijving van het lot der zeestaten het eerst aan de orde: hier werden de voorwaarden geschapen waaronder het tot hoogere staatsvormen kon komen. Wij zullen eerst den zijtak volgen, om daarna tot zijn uitgangspunt, den primitieven veroveringsstaat, terug te keeren en den hoofdstam na te gaan tot op de tot stand koming van den modernen constitutioneelen staat, en, een blik werpende in de toekomst, van de vrijburgerschap.

III — DE ZEESTAAT

De levens- en lijdensweg van den door zeenomaden gestichten staat wordt, zooals boven is opgemerkt, bepaald door het handelskapitaal, zooals de weg van den landstaat door het grondkapitaal bepaald is, en, om dit reeds dadelijk hieraan toe te voegen, die van den modernen constitutioneelen staat door het ondernemerskapitaal. De zeenomade heeft echter handel en koopmanschap, jaarbeurzen, markten en steden niet uitgevonden, maar bij zijn optreden reeds aangetroffen, en een en ander enkel overeenkomstig zijn belangen vervormd. Dit alles had zich reeds lang ontwikkeld om als hulpmiddel te dienen bij den ruil van gelijkwaardige artikelen, d.w.z. als hulpmiddel bij het economische middel.

Voor het eerst stooten wij hier bij onze beschouwingen op het economische middel als actief ingrijpenden factor bij het ontstaan van den staat en niet slechts als passief voorwerp van uitbuiting voor het politieke middel, of met andere woorden als den „inslag”, die door de „schering”, geschapen door den veroveringsstaat, heengeweven wordt tot een rijker geheel *. De wording van den zeestaat zou niet ten volle duidelijk worden, als wij daaraan niet vooraf lieten gaan een beschrijving van de ontwikkeling van den handel vóór het ontstaan van den staat. Ja, meer nog: het is onmogelijk, omtrent de toekomst van den modernen staat een gegronde meening te vormen, tenzij men de instellingen kent, die het economische middel in het ruilverkeer zelfstandig geschapen heeft.

---

* Juister is de voorstelling, op bladz. 99 gegeven, waar het economische middel de schering vormt, en het politieke den inslag. — N. v. d. V.

a — De handel vóór het ontstaan van den staat.

De psychologische verklaring van het ruilen danken wij aan de grens-waardeleer; deze verklaring gegeven te hebben, is haar grootste verdienste. Volgens deze theorie wordt door een bepaald persoon aan een economisch goed een des te lager waarde toegekend, hoe groter de hoeveelheid goederen van dezelfde soort is, waarover hij beschikt. Komt deze economische persoon in aanraking met een andere, die een aantal andere, maar ook onderling gelijksoortige goederen bezit, dan zullen zij gaarne ruilen — althans wanneer het ongeraden is, het politieke middel te gebruiken, d.w.z. als de kracht en de bewapening van beide partijen vermoedelijk gelijk is, of, wat de allervroegste toestanden betreft, bij het onderling verkeer binnen den bloedverwantschapskring, waar vrede heerscht. Bij de ruiling ontvangt ieder een goed van zeer hoge subjectieve waarde voor een goed van zeer geringe subjectieve waarde; beide partijen winnen hierbij dus.

Uit den aard der zaak moet de wensch, te ruilen, bij de kinderlijke natuur van den primitieven mensch, die hem het eigen bezit maar weinig doet waardeeren, en daarentegen met heete drift doet begeeren naar vreemd goed, terwijl economische overwegingen en berekeningen in zijn geest nog bijna geen rol van beteekenis spelen, een veel sterkeren invloed op hem uitoefenen dan op ons.

Weliswaar dient erkend te worden, dat er naar men zegt een aantal natuurvölker is, die niet het geringste voor ruiling voelen. „Cook vertelt, dat er in Polynesië volkeren bestonden, waarmee geen handelsrelaties konden worden aangeknoopt, daar geschenken niet den minsten indruk op hen maakten en later weggeworpen werden; alles wat men hun liet zien, bezagen zij met onverschilligheid; niets was er bij, dat zij begeerden te bezitten,

en niets van het hunne wenschten zij als vergoeding af te staan — kortom, zij hadden er niet het minste begrip van, wat handel en ruiling is”⁵⁸. Ook Westermarck is van meening, dat „ruilverkeer en handel betrekkelijk late uitvindingen zijn”. Tegenover de meening van Peschel, dat de mensch reeds ruilde op den allerlaagsten trap van beschaving, waarvan wij kennis dragen, merkt hij op, dat het volgens hem niet bewezen is, „dat de holbewoners van Périgord uit de rendierperiode het bergkristal, de schelpen uit den Atlantischen oceaan en de horens van de Poolische Saiga-antilope door middel van ruilhandel verkregen hebben”⁵⁹.

Maar ondanks deze uitzonderingen, die misschien ook anders kunnen worden verklaard (wellicht waren de inlanders bang voor tooverij), is toch de lust tot ruilen en handel drijven een algemeen menschelijke eigenschap, zooals de ethnologie bewijst. Natuurlijk kan dit instinct zich eerst doen gelden, als bij de ontmoeting met vreemdelingen onbekende aanlokkelijke goederen binnen den gezichtskring van den oermensch treden; want binnen den kring der eigen bloedverwanten bezit ieder dezelfde soorten van goederen, en bij het den primitieven mensch aangeboren communisme, ook in doorsnede dezelfde hoeveelheid daarvan*.

De ontmoeting met vreemden kan echter alleen dan

---

* Er zijn intusschen gevallen, waarin de ruiling plaats heeft tusschen de verschillende groepen die te samen één stammenbond vormen. Zoo (in Australië), als de afzonderlijke groepen in verschillende streken wonen (b.v. aan de kust of in het woud) en daardoor verschillende producten bezitten. Hier spreekt het van zelf dat ruiling ontstaat. Maar er is hier ook sprake van een betrekkelijk hoog peil van beschaving: de Australiërs zijn h o o g e r e jagers!

leiden tot ruiling — een ruiling, die, slechts nu en dan bij gelegenheid plaats hebbend, het noodzakelijk begin vormt van allen regelmatigen handel — als deze ontmoeting een vreedzame is. Is nu zulk een vreedzame ontmoeting met vreemdelingen wel mogelijk? Staat niet het geheele leven van den oermensch — wij spreken hier over het eerste begin van het ruilverkeer! — in het teeken: „homo homini lupus”? Feitelijk staat ook op hooger trap van beschaving de handel meestal nog sterk onder den invloed van het „politieke middel”: „In het algemeen wordt de handel door den roof voorafgegaan” ⁶⁰. Maar zijn eerste begin is toch hoofdzakelijk het gevolg van de betrekkingen, niet door den oorlog, maar in vreedstijd ontstaan, een vrucht dus van het economische middel.

De internationale betrekkingen tusschen primitieve jagersvolken onderling mogen namelijk niet op één lijn gesteld worden met die tusschen jagers of herders en hakbouwers, of tusschen herdersvolken onderling. Er zijn onder jagers wel veeten wegens bloedwraak of vrouwenroof of ook wel wegens een schending van de grenzen hunner bijzondere jachtgebieden; maar deze missen den prikkel, die enkel voortkomt uit hebzucht, uit den wensch, vreemde arbeidsproducten te rooven. Daarom zijn de „oorlogen der primitieve jagers in den regel niet zoozeer wezenlijke oorlogen als kloppartijen en individueele gevechten, die zelfs dikwijls, min of meer gelijk een Duitsch studenten-duel, volgens een bepaald ceremonieel en tot op een bepaalden, slechts lichten graad van buitengevechtstelling, om zoo te zeggen „tot er bloed te zien is”, verlopen ⁶¹. Deze in zielental zeer zwakke stammen wachten er zich te recht voor, meer offers te brengen dan — b.v. in het geval van bloedwraak — onvermijdelijk is, en vooral ook, nieuwe bloedwraak uit te lokken.

Bij deze stammen evenals bij de primitieve hakbouwers, die evenzeer den prikkel van het politieke middel missen, zijn dan ook de vredelievende betrekkingen met de buurvölkeren die op gelijken trap van economische ontwikkeling staan, van veel en veel meer beteekenis dan bij de herders. Er zijn ons een groot aantal gevallen bekend, waarin zij vredelievende bijeenkomsten houden tot gemeenschappelijke ontginning van natuurlijke rijkdommen. „Reeds op de laagste trappen der cultuur komen groote volksmassa's tijdelijk samen op plaatsen, waar nuttige natuurproducten in belangrijke hoeveelheden gevonden worden. De Indianen van een groot deel van Amerika doen pelgrimstochten naar de pijpsteenlagen, andere verzamelen zich elk jaar om te oogsten bij de Zizania-moerassen aan de meeren in het Noord-Westen; de zoo verspreid levende Australiërs van het Barkoegebied komen van alle kanten samen om oogstfeesten te vieren bij de poelen waar Marsiliaceeën groeien, wier korrels zij verzamelen” ⁶². „Als de melige vruchten van den Bunga-bunga-boom in Queensland in grooten overvloed aanwezig zijn, is de voorraad grooter dan de stam voor zich zelf gebruiken kan, en men veroorlooft vreemden stammen, er van mee te eten” ⁶³. Verschillende stammen worden het met elkaar eens over het gemeenschappelijk bezit van bepaalde streken, ook over het gemeenschappelijk exploiteeren van phonolietgroeven, om bijlen te maken” ⁶⁵. Wij hooren ook van gemeenschappelijke beraadslagingen en gerechtszittingen van de oudsten uit verschillende stammen in Australië, bij welke vergaderingen de geheele overige bevolking, in een kring geschaard als de „Umstand” van de Germaansche Thing-orde, aanwezig is. ” ⁶⁵

Het spreekt welhaast van zelf, dat bij zulke samenkomsten

een ruilverkeer ontstaat; misschien zijn de „weekmarkten, die door de Negervolken van Centraal-Afrika midden in het oerwoud gehouden worden, waarbij de vrede gewaarborgd wordt door bijzondere instellingen”⁶⁶, op deze manier ontstaan, en evenzoo de groote jaarmarkten van de jagersvolken uit de poolstreken, Tschukstschen e.a., die oeroud moeten zijn.

Een dergelijk verkeer in vredelievende vormen tusschen naburige groepen vinden wij bijna overal. Op den hier beschreven trap van beschaving kan dit dan ook gemakkelijk ontstaan, omdat men nog niet tot de ontdekking gekomen is, dat de mensch als machine gebruikt kan worden, en derhalve de buiten den kring der bloedverwantschap staande vreemdeling alleen in gevallen van twijfel als vijand beschouwd wordt: nadert hij met blijkbaar vredelievende bedoelingen, dan wordt hij ook in vrede ontvangen. Zoo is er dan ook een heel wetboek ontstaan van volkenrechtelijke ceremonieën, die bedoeld zijn als bewijzen van de vredelievende gezindheid van den vreemdeling*; men legt de wapens neder en toont de weerlooze hand; men zendt parlementairs vóór zich uit, en eerbiedigt hun onschendbaarheid, zooals overal gewoonte is⁶⁷.

Het is duidelijk, dat deze gebruiken een soort van gast-

---

* Hieronder valt ook te rekenen de nog heden ten dagen insommige streken gebruikelijke groet: „Vrede zij met u!” Het is een treffend bewijs van de verblindings van den oud geworden Tolstoy, dat hij dit karakteristieke kenteeken van een vroegeren stelselmatigen oorlogstoestand beschouwt als een rest van den gulden tijd des vredes. („De beteekenis van de Russische revolutie”, Duitsche uitgave, vert. door Ad. Hess, pag. 17).

recht uitmaken, en inderdaad maakt ook pas het gastrecht den vreedzamen handel mogelijk, en schijnt de uitwisseling van geschenken tusschen gast en gastheer de inleiding te vormen van den eigenlijken ruilhandel. Welke psychische drijfveeren roepen nu echter het gastrecht in het leven?

Volgens Westermarck — in zijn monumentale werk: „Oorsprong en ontwikkeling der moraalbegrippen”⁶⁸ — ontstaat het gebruik der gastvriendschap, behalve uit nieuwsgierigheid en de hoop, van den van verre gekomen vreemdeling nieuws te vernemen, vooral ook uit de vrees voor mogelijke tooverkrachten, waarover deze, naar men aanneemt, juist als zoodanig beschikt*. Nog in den bijbel wordt tot gastvrijheid aangespoord op grond van de overweging, dat men nooit zeker kan zijn, of de vreemdeling niet een engel is**. Men vreest uit bijgeloovigheid voor zijn vloek (de Erinnyes der Grieken), en haast zich, hem gunstig voor zich te stemmen. Is hij eenmaal als gast in de groep der bloedverwanten opgenomen, dan is hij onschendbaar en heeft hij, als ieder lid van die groep, deel aan de rechtsbescherming die daar den vrede waarborgt. Gedurende zijn verblijf in de groep geldt hij zelf als lid daarvan; en zoodoende krijgt ook het van nature daar heerschende communisme

---

* Vandaar misschien de zeer in trek zijnde gewoonte, oude vrouwen als afgezanten te gebruiken. Zij hebben het dubbele voordeel, ongevaarlijk te zijn uit oorlogsoogpunt, en in den roep te staan, bijzondere tooverkrachten te bezitten (Westermarck, t.a.p.), meer nog dan oude mannen, die men ook voorzichtig behandelt, daar zij weldra „geesten” zullen zijn.

** De schrijver doelt waarschijnlijk op de plaats Hebr. 13 : 2; deze aanhaling is hier echter om verschillende redenen vrij misplaatst. — N. v. d. V.

vat op hem. De gastheer eischt en ontvangt, wat hem bevalt, en geeft in ruil daarvoor den gast, wat deze begeert. Als het vredelievende verkeer levendiger wordt, dan kan zich langzamerhand uit deze wederzijdsche geschenken een geregelde handel ontwikkelen, daar de koopman gaarne terugkeert naar die plaatsen, waar hij een goede ontvangst en voordeelige ruilgelegenheid gevonden heeft, en waar hij het recht van gastvriendschap reeds bezit, dat hij elders nog, misschien met levensgevaar, moet verwerven.

Een noodzakelijke voorwaarde voor het tot stand komen van een geregelde goederenhandel is natuurlijk het bestaan van een „internationale” verdeeling van arbeid. Deze nu bestaat inderdaad, vroeger en over grotere gebieden dan men in 't algemeen geneigd is aan te nemen. „De meening, dat de verdeeling van arbeid eerst op een vrij hoogen trap van ontwikkeling op economisch gebied ontstaat, is geheel onjuist. De binnenlanden van Afrika hebben hun dorpen van ijzersmeden, ja zelfs van enkel vervaardigers van werpmessen; Nieuw Guinea heeft zijn pottebakkersdorpen, Noord-Amerika zijn pijlpuntenmakers”⁶⁹. Uit een dergelijke bedrijfsspecialisatie ontwikkelt zich een zekere handel, hetzij door ventende kooplui, hetzij door gast- of vredesgeschenken van het eene volk aan het andere. Zoo drijven in Noord-Amerika de Kaddoe's handel met bogen. Daar „werd overal obsidiaan gebruikt voor pijlpunten en messen: aan de Yellowstone en de Snake rivier, in Nieuw Mexico, maar vooral in Mexico. Daarna verspreidde zich deze kostbare stof over het heele land tot aan Ohio en Tennessee toe, een afstand van bijna 300 K.M.”⁷⁰.

In overeenstemming hiermee schrijft Vierkandt: „Uit de gesloten gezinshuishouding van de natuervolken komt

een soort handel voort, die geheel afwijkt van de moderne toestanden op handelsgebied . . . . Elke stam op zich zelf ontwikkelt zekere bijzondere bekwaamheden, die aanleiding geven tot een uitwisseling van producten. Zulk een verscheidenheid vinden wij zelfs reeds bij de betrekkelijk laagstaande Indianenstammen van Zuid-Amerika . . . . Door een zoodanigen handel kan een product buitengewoon ver verbreid worden, doch dit geschiedt niet direct door handelaars van beroep, maar langzamerhand van den eenen stam naar den anderen. Deze soort van handel komt, zooals Bücher heeft uiteengezet, oorspronkelijk voort uit het wisselen van gastgeschenken”⁷¹. Behalve uit gastgeschenken kan handel ook ontstaan uit de vredesgeschenken, die de beide tegenstanders elkan- der na een botsing als teeken van verzoening aanbieden*. „Wanneer het tot een botsing gekomen was tusschen volkeren van verschillende eilanden”, vertelt Sartorius over Polynesië, „dan konden de vredesgaven voor beide partijen iets nieuws zijn, en als dan deze geschenken beiderzijds gewaardeerd werden, herhaalde men ze en was men ook langs dezen weg tot goederenruil gekomen. Maar hier bestond, anders dan bij de gastgeschenken, de mogelijkheid om tot duurzame handelsbetrekkingen te geraken: hier waren geen individuen maar stammen of volkeren met elkaar in aanraking gekomen. Bij deze transacties zijn de vrouwen het eerste ruilobject: zij vormen de verbindende schakel tusschen de vreemde stammen en worden — zooals vele bronnen bewijzen — tegen vee omgeruild”⁷².

Wij treffen hier een voorwerp van ruiling aan, dat ook

---

* Daarbij wordt maar al te vaak het zwaard van Brennus in de weegschaal geworpen: de schijnbare ruiling maskeert pijnlijke „herstelbetalingen”.

zonder „internationale verdeling van arbeid” ruilbaar is. Ja, het schijnt zelfs, dat dikwijls de vrouwenruil den weg gebaad heeft voor den goederenruil en de eerste stap geweest is op het pad van de vredelievende integratie der volkeren, die naast de gewelddadige door middel van staatsvorming doorlopend plaats vindt. Wel meent Lippert ⁷³, dat de vreedzame ruiling van vuur nog ouder is, maar daar hij slechts op grond van rudimenten op het gebied van eeredienst en recht tot het vroeger bestaan van dit gebruik kan besluiten, terwijl het voor ons nergens meer direct waarneembaar is, willen wij dit hier buiten beschouwing laten, al is ook o.i. het gebruik ongetwijfeld overoud. De vrouwenruil daarentegen is een overal waargenomen verschijnsel, en zonder twijfel moet men den invloed daarvan op de ontwikkeling van het vredelievend verkeer tusschen nabuurstammen en de voorbereiding van den goederenruil van buitengewoon groote beteekenis achten. Wat de sage vertelt van de Sabijnsche vrouwen, die zich tusschen hunne broeders en echtgenooten in wierpen, toen deze zich ten strijd gordden, dat moet in anderen vorm duizendmaal in den loop der geschiedenis van het menschelijk geslacht zich werkelijk afgespeeld hebben. Bijna overal wordt het huwelijk met verwanten als zonde, als „bloedschande” beschouwd, een beschouwing wier gronden wij hier niet kunnen navorschen ⁷⁴; overal is de geslachtsdrift gericht op de vrouwen der naburen en is de vrouwenroof een deel van de eerste betrekkingen tusschen de stammen; en bijna overal, waar zich geen sterke rasinstincten daartegen verzetten, wordt de roof langzamerhand vervangen door ruiling en koop: immers is het geslachtsverkeer met de eigen bloedverwante voor den man van even geringe als dat met de vreemde vrouw van hooge subjectieve waarde!

De aldus aangeknoopte betrekkingen worden nu, indien althans een zekere verdeling van arbeid den goederenruil mogelijk maakt, hieraan dienstbaar gemaakt; tusschen de beide exogame groepen ontstaat aldus, voorzoover den regelmatigen gang der dingen betreft, een vredelievende verhouding. De vrede, die eerst enkel de bloedverwantenhorde omheinde, strekt zich in het vervolg uit over een wijderen kring. Van dit proces, dat wij ontelbare malen ontmoeten, geven wij hier slechts één voorbeeld: „De beide stammen die Kameroen bevolken, bezitten elk hun eigen „bush countries”, d.w.z. plaatsen waarmede de leden van den stam handel drijven en waar zij door over en weer huwelijken te sluiten, verwanten hebben. Zoo werkt de exogamie ook hier als een bindmiddel tusschen de volkeren” ⁷⁵. Ziehier in hoofdlijnen de ontwikkeling van het vreedzame ruilverkeer geschetst: van het gastrecht en den vrouwenruil, misschien ook van de ruiling van vuur, tot den goederenruil. Als wij hieraan nu nog toevoegen, dat men, gelijk wij reeds meermalen opmerkten, markten en jaar-missen en dikwijls ook de handelaars zelf heel dikwijls, ja bijna zonder uitzondering onder de schuts van een godheid acht te staan, die den vrede beschermt en vredebreuk straft, dan hebben wij de grondtrekken van dit buitengewoon belangrijke maatschappelijke verschijnsel beschreven tot op het oogenblik, dat het politieke middel storend, vervormend en voortzettend in de instellingen, geschapen door het economische middel ingrijpt.

b — De handel en de primitieve staat

De op roof beluste strijder heeft twee voorname redenen om de markten en missen, die hij aantreft in het door

hem met het zwaard veroverde en thans beheerschte gebied, met de noodige zorg te behandelen.

De eene, van niet economischen aard, is deze, dat ook hij de bijgeloovige vrees koestert voor de vredebreukstraffende godheid. De tweede, een economische en waarschijnlijk de voornaamste, is, dat hij zelf de markt niet goed kan missen. Op dit verband tusschen marktbescherming en veroveraarsbelang maak ik hier, naar ik meen, voor het eerst attent.

Zijn buit bestaat op primitieven trap uit vele goederen, die niet geschikt zijn om rechtstreeks door hem zelf verteerd of gebruikt te worden. Hij heeft goederen van slechts weinig verschillende soorten, maar daarvan zoo veel exemplaren, dat de „grenswaarde” van elk dezer exemplaren voor hem zeer gering is. Dit geldt vooral van de belangrijkste opbrengst van het politieke middel: slaven. en wel in de eerste plaats bij den herder. Zijn behoefte aan slaven is beperkt door de grootte van zijn kudde; hij is dus alleszins geneigd, het overtollige in te wisselen tegen andere goederen, die waarde voor hem hebben: zout, versierselen, wapens, metalen, geweven stoffen, gereedschappen enz. Daarom is de herder niet alleen steeds tevens roover, maar ook bijna steeds tevens koopman, handelaar, en daarom beschermt hij den handel*.

De nomade beschermt den handel, die na het ontstaan van den staat naar hem toe komt om hem tegen goederen uit vreemde cultuurlanden van zijn bezit af te helpen: van oudsher zijn de karavanen die zijn steppen of woestijnen doortrokken, tegen een zekere betaling door hem geëscorteerd; en hij beschermt

* Volgens Ed. Hahn gaat dit veel minder op voor de Afrikaansche herders dan voor de Aziatische.

den handel ook op de plaatsen, waar deze zich reeds vóór het ontstaan van den staat had gevestigd. Juist dezelfde overwegingen, die den herder er toe brachten, over te gaan van het beren- tot het iemkerstadium, hebben hem zonder twijfel geleid tot het in stand houden en beschermen van oude markten en missen. Het plunderen van zulk een markt geeft één keer winst, maar beteekent ook in dit geval: de kip slachten, die de gouden eieren legt; veel voordeeliger is het, de markt in stand te houden, den marktvrede veeleer te bevestigen dan te verstoren, en naast het voordeel van de ruiling van eigen buit tegen vreemde producten, ook nog dat van het beschermgeld, een vorm van schatting aan de heerschers, te genieten. Daarom hebben op alle trappen van ontwikkeling van den veroveringsstaat overal de vorsten markten, wegen en kooplieden onder hun bijzondere bescherming en „koningsvrede” genomen, ja zelfs in vele gevallen zich zelve het monopolie van den handel met het buitenland voorbehouden. Daarom zien wij ze ook overal ijverig in de weer, door het verleenen van bescherming en voorrechten nieuwe markten en steden te stichten. Dit belang van een herdersstam bij het marktwezen maakt de berichten volkomen geloofwaardig, volgens welke zulke stammen een reeds bestaande markt binnen hun gebied zoo zeer respecteerden, dat zij haar van elke aanwending van het politieke middel geheel verschoonden, en zelfs niet in naam haar onder hunne heerschappij stelden. Wat Herodotus met verbazing van de gewijde markt der Argippaeërs in het wetteloze land der Scythische nomaden verhaalt, n.l. dat de inwoners van deze plaats, hoewel ongewapend, toch door den heiligen vrede die er over waakte afdoende beschermd werden, verdient op zich zelf genomen zeker reeds geloof, maar wordt door

vele gelijksoortige verschijnselen nog geloofwaardiger: „Niemand”, schrijft hij, „doet deze menschen eenig kwaad, want zij worden voor heilig gehouden; zij hebben dan ook in 't geheel geen oorlogswapenen; verder zijn zij het, die de twisten der omwonenden beslechten, en hij die bij hen als vluchteling een wijkplaats gezocht heeft, heeft van niemand iets te duchten” 76. Dergelijke toestanden treft men herhaaldelijk aan: „Dat alles is telkens weer dezelfde Argippaeërgeschiedenis, de geschiedenis van het „heilige”, „rechtvaardige”, „weerlooze”, handeldrijvende en twisten beslechtende volksstammetje midden onder een Bedoeïensgewijs nomadiseerende bevolking” 77. Als een voorbeeld van hetzelfde verschijnsel op veel hooger trap moge Caere genoemd worden, welks inwoners volgens Strabo „door de Grieken hoog geacht werden om hun dapperheid en gerechtigheid en omdat zij zich, hoe machtig ook, onthielden van roof”. Mommsen, die deze plaats aanhaalt, voegt er bij: „Hier is geen sprake van zeeroof. Dezen zal zich de Caeritische wel even goed als elke andere koopman veroorloofd hebben. Maar Caere was een soort vrijhaven voor Phoeniciërs evenals voor Grieken” 78.

Caere is evenwel niet, zooals de marktplaats der Argippaeërs, een markt in het door landnomaden bewoonde binnenland, maar een beveiligde haven in het gebied der zeenomaden. Hier stooten wij nu op een van die typische formaties, die m.i. tot nog toe niet voldoende naar hun beteekenis gewaardeerd zijn: naar mijn meening toch hebben zij een grooten invloed uitgeoefend op het ontstaan van de zeestaten.

Dezelfde uit hun eigen aard voortspruitende beweegredenen namelijk, die zooals wij zagen de landnomaden dreven tot den handel, en zoo niet tot het stichten van

nieuwe dan toch tot het ontzien van bestaande markten, moesten met nog meer kracht de zeenomaden tot dezelfde gedragslijn nopen. Want het transport van den buit, dat, in het bijzonder als deze uit kudden en slaven bestaat, langs de woestijn- en steppenpaden bezwaarlijk, en ook — tengevolge van de langzame voortbeweging, waardoor een goede gelegenheid tot vervolging geboden wordt — gevaarlijk is, is in oorlogskano of „draak” gemakkelijk en zonder gevaar. Daarom is de Viking in nog veel meerdere mate koopman en marktbezoeker dan de herder. „Krijg, handel en piraterie, drieënig zijn zij, niet te scheiden”, zoo heet het in de „Faust”.

c — Het ontstaan van den zeestaaf

In dezen handel met den door middel van zeeroof gemaakten buit is naar mijn meening in vele gevallen de oorsprong van die steden te zoeken, die als politieke hoofdsteden rondom zich de stadstaten van de „oude geschiedenis”, d.w.z. van de Middellandsche cultuur tot ontwikkeling zagen komen; in zeer veel andere gevallen heeft deze zelfde handel er toe meegewerkt, zulke stadstaten ten slotte tot dezelfde politieke organisatie te voeren als de boven genoemde. Wat den oorsprong van deze havensteden aangaat, men kan daarbij in het algemeen twee typen onderkennen: zij ontstonden of door rechtstreeks vijandelijke vestiging aan een vreemde kust, als zeerooversburchten, of als „koopliedenkolonies”, die in havens, toebehoorende aan vreemde feudale staten, op grond van vreedzame overeenkomsten werden toegelaten.

Van het eerste type, dat is dus het zich nestelen van een gewapende zeerooverskolonie op een commercieel en strategisch gunstig punt van de kust in het vreemde ge-

bied, — iets wat geheel overeenkomt met wat wij onder het vierde stadium van ons schema van statenstichting beschreven hebben —, kennen wij vele waardevolle voorbeelden uit de oude geschiedenis. Het belangrijkste is wel Carthago, de stichting der Phoeniciërs; daarnaast echter kennen wij een heele reeks van deze zelfde z e e b u r c h t e n, gesticht door de Helleensche zeenomaden: Ioniërs, Doriërs en Achaeërs; als een gordel slingeren zij zich langs de Zwarte zee en de zee van Marmora, langs de kust van de Adriatische en de Tyrreënsche zee in Zuid-Italië, langs de kusten der in deze zeeën gelegen eilanden en langs de golven van Zuid-Frankrijk. Phoeniciërs, Etruriërs*, Hellenen, en naar het zeggen van nieuwere onderzoekers ook de Cariërs, hebben rondom de Middellandsche zee hun „staten” gesticht, en wel alle naar ditzelfde type, en met juist dezelfde verdeling in standen, n.l. heeren en heeredienstplichtige landbouwers uit de omgeving ⁷⁹.

Eenige van deze kuststaten zijn uitgegroeid tot feudale staten van precies hetzelfde type als de landstaten: de heerenklasse werd een grondbezitters-aristocratie. Beslissend waren hier in de eerste plaats geografische factoren: gebrek aan goede havens, aanwezigheid van een uitgestrekt en door vreedzame boeren bewoond achter-

---

* Of de Etruriërs een over land naar Italië gekomen en daarna eerst tot zeenomadendom overgegaan volk geweest zijn, of dat zij reeds te voren zeenomaden waren en over zee in hun woonplaatsen aan de kust van de naar hen genoemde zee zijn aangeland, is nog niet uitgemaakt. Het is echter zeer waarschijnlijk, dat althans een latere volksgroep over zee zijn intocht deed, n.l. de „Tursa”, waarvan de Egyptische monumenten berichten. Ook de Philistijnen zijn over zee naar Palestina gekomen, misschien vanuit Kreta, waarop dan de naam „Krethi en Plethi” (2 Sam. 8 : 18, e.a.p.) zou wijzen.

land; daarnaast wellicht ook de standenindeeling, die men uit het vaderland had meegebracht. Voortvluchtige ridders, zij die het onderspit gedolven hadden in onderlinge veeten tusschen adellijke geslachten, of jongere zonen uit deze geslachten, soms ook een heel „ver sacrum”*, dezulken waren het die op avontuur uittrokken gelijk later de Vikings: wanneer zij nu reeds thuis als l a n d j o n k e r s waren opgevoed, zochten zij natuurlijk ook in den vreemde weer „land en zielen” te winnen. Voorbeelden hiervan zijn de verovering van Engeland door de Angelsaksen en van Zuid-Italië door de Noormannen, alsmede de kolonisatie van Mexico en Zuid-Amerika door de Spanjaarden en Portugeezen. Ook de Achaeïsche koloniën van Groot-Griekenland zijn zeer belangrijke voorbeelden van de hier besproken stichting van feudale landstaten door zeenomaden: „Deze Achaeïsche stedenbond was een echte volkplanting. De steden hadden geen havens — slechts Kroton had een tamelijk goede reede — en de bewoners dreven zelf geen handel; de Sybariet beroemde er zich op, grijs te worden tusschen de bruggen van zijn lagunenstad, terwijl in zijn plaats Milesiërs en Etruriërs zorgden voor den handel. Was deze alzoo niet het bedrijf van de inwoners van die Grieksche steden, zij bezaten daartegenover in deze streek niet slechts de kuststrook, maar voerden heerschappij van zee tot zee. . . . ; de inlandsche, landbouw drijvende bevolking moest òf als cliënten òf zelfs als lijfeigenen voor hen arbeiden en schatting betalen” ⁸⁰. Op dezelfde of

---

* Ver sacrum = heilige lente, offer van de oude Italische volkeren, alleen in tijden van hoogen nood gebracht, en o.a. bestaande uit de in een bepaalde lente geboren mannelijke jeugd. Deze jongelingen werden, volwassen geworden, uit de gemeenschap uitgestooten, om een nieuw vaderland te zoeken. — N. v. d. V.

bijna dezelfde wijze zullen de meeste Dorische koloniën in Kreta ook wel zijn georganiseerd.

Mommsen stelt nu scherp en welgeslaagd tegenover de Achaeïsche landjonkers de „koninklijke kooplieden” uit de overige Helleensche koloniën in Zuid-Italië: „Ook zij versmaadden geenszins den landbouw en het verwerven van grond; het was niet der Hellenen gewoonte, althans niet sinds hun bloeitijdperk was aangebroken, in het land der barbaren evenals de Phoeniciërs met een versterkte factorij tevreden te zijn. Maar wel waren deze steden in eersten aanleg en hoofdzakelijk gesticht ter wille van den handel en daarom dan ook, in tegenstelling met de Achaeïsche, doorgaans aan de beste havens en landingsplaatsen gebouwd”⁸¹. Men mag aannemen — wat de Ionische koloniën betreft is het zeker —, dat in dit geval geen landjonkers, maar kooplieden die van de zeevaart een beroep maakten, de stichters van deze steden geweest zijn. Welnu, hetzij de eerstgenoemde „landstaten” talrijk of zeldzaam zijn geweest, in elk geval hebben niet zij voor de algemeene geschiedenis belang gekregen, maar die steden, welke hun zwaartepunt vonden in h a n d e l e n k a p e r i j. Dit zijn dan de eigenlijke zeesteden of zeestaten, waarover wij in dit hoofdstuk handelen.

Maar zulke zeestaten onstonden niet alleen door geweldadige verovering maar ook wel op min of meer vreedelievende wijze, door een soort „pénétration pacifique”. Waar de Vikings namelijk niet op vreedzame boeren stootten, maar op weerbare staten, traden zij in onderhandelingen over een vreedelievend handelsverkeer en vestigden zij zich als koopliedenkolonies.

Van dit tweede type van vestiging, de v r e e d z a m e n e d e r z e t t i n g, niet alleen in havensteden, maar ook nabij landmarkten, kennen wij voorbeelden uit alle landen

ter wereld. Het naast staan ons de nederzettingen van Noord-Duitsche kooplieden in de landen om de Noord- en Oostzee: het stadhuis in Londen, de hansa-vestigingen in Zweden en Noorwegen, op Schonen en in Rusland, vooral Nowgorod. In Wilna, de hoofdstad der Litausche grootvorsten, bestond zulk een Duitsche kolonie, en de Fondaco dei Tedeschi in Venetië is een ander voorbeeld. De vreemdelingen wonen haast overal in massa bijeen, onder eigen recht en eigen rechters, en meermalen verkrijgen zij een grooten politieken invloed, dikwijls zelfs bereiken zij de heerschappij over den staat. Bij het lezen van de hier volgende mededeeling van Ratzel over de vastelandskusten en eilanden van den Indischen oceaan krijgt men den indruk van een beschrijving der Phoenicische of Helleensche invasie in de landen om de Middellandsche zee, door een ooggetuige ongeveer uit den tijd van het begin van het eerste millennium vóór Christus: „Heele volken zijn door den handel als het ware uiteengevloeid, zooals in de eerste plaats de ijverige overal tegenwoordige Maleiers met hun spreekwoordelijk geworden handelstalent, die oorspronkelijk thuis hooren op Sumatra; en daarnaast de handige en verraderlijke Boegineezen uit Celebes, die nergens, van Singapore af tot Nieuw-Guinea toe ontbreken, en onlangs vooral op Borneo zich in groote massa's gevestigd hebben op aandringen van inlandsche vorsten. Hun invloed is zoo groot, dat men hun toestaat, zich zelf te regeeren volgens hun eigen wetten, en zij zelve voelen zich zoo sterk, dat zij meer dan eens gepoogd hebben, zich onafhankelijk te maken. Een dergelijke rol speelden vroeger de Atjehers: na den val van het door Sumatraansche Maleiers tot stapelplaats gemaakte Malakka is gedurende eenige

tientallen jaren omstreeks het begin van de 17e eeuw, een keerpunt in de geschiedenis dus, in zoover toen de Europeesche macht zich in Indië begon te vestigen, Atjeh de drukste reede van dit verre Oosten geweest" ⁸². Nog enkele andere voorbeelden mogen hier volgen, gegrepen uit de talloze die er bestaan, om het algemeen voorkomen van dezen vorm van vestiging aan te toonen: „In Oerga, waar zij in politiek opzicht het overwicht hebben, wonen de kooplieden in een bijzondere Chineezestad dicht opeen" ⁸³. In de Israëlitische staten bestonden „kleine koloniën van vreemde kooplieden en handwerkers, wien men bepaalde kwartieren van een stad afstond, waar zij onder bescherming van den koning volgens hun eigen godsdienstige gebruiken konden leven" ⁸⁴. „De Ephraïmitische koning Omri werd door zijn tegenstander, den koning van Damascus, wien de krijgskans gunstig was geweest, gedwongen, aan de Arameesche kooplieden zekere wijken van de stad Samaria af te staan, waar zij onder koninklijke bescherming handel konden drijven. Toen later de fortuin zijnen opvolger Achab gunstig was, eischte deze van den Arameeschen koning hetzelfde voorrecht voor de Ephraïmitische kooplieden in Damascus" ⁸⁵. (zie 1 Kon. 20 : 34). In het Romeinsche rijk „vormden de Italici overal te samen een vastaneengesloten en wettig georganiseerde eenheid, de soldaten vergaderd in hun legioenen, de kooplieden in elke stad van eenige beteekenis in hun eigen vereenigingen, de in een bepaald provinciaal ressort woonachtige of aldaar tijdelijk vertoevende Romeinsche burgers in hun „kringen" (conventus civium Romanorum), die een eigen lijst van gezworenen hadden en eenigermate als afzonderlijke gemeente georganiseerd waren" ⁸⁶. Laten wij nog herinneren aan de ghetti der

Joden, die vóór de groote Jodenvervolgingen uit de middeleeuwen niets anders waren dan zulke gesloten kooplieden-kolonies, en ten slotte wijzen op het feit, dat ook tegenwoordig nog de Europeesche kooplieden, die kuststeden bewonen in niet geheel onmachtige uitheemsche rijken, juist zulke „conventus" vormen met eigen bestuursinrichting en rechtspraak (door den consul). China moet zich dit tegenwoordig nog laten welgefallen, evenals Marokko en dergelijke staten, terwijl Japan en Turkije pas kort geleden deze „deminutio capitis" * hebben kunnen afschudden.

Voor ons is het belangrijkste van deze koloniën, dat zij overal de neiging hebben, hun politieken invloed uit te breiden tot aan de volstreckte oppermacht toe. Dit heeft niets verbazingwekkends. Immers, waar alle veroveringsstaten voortdurend blootstaan aan politieke beroeringen, hetzij deze bestaan uit internationale geschillen met buurstaten of uit burgerwisten, b.v. om de troonopvolging, zullen de kooplieden met hun rijkdom aan roerend goed licht in staat en geneigd zijn, daarmede in deze troebelen een beslissenden invloed uit te oefenen. Daar komt bij, dat achter de kolonisten dikwijls de sterke macht van het moedervolk staat, waarop zij zich kunnen verlaten daar zij door familiebanden en groote commercieele belangen daarmee verbonden zijn; terwijl zij voorts zelf dikwijls een — in de kleine wereld waarin zij leven — niet onbelangrijke macht, bestaande uit hun in den krijg geschoolde scheepsvolk en hun talrijke slaven, op de been kunnen brengen. Het typische historische proces, dat wij

* Eig. = verlies van burgerrechten, geheel of gedeeltelijk, in het oude Romeinsche rijk; hier = vernedering. Wat China betreft, daar loopt het stelsel dezer z.g. „exterritoriale rechten" thans wellicht ook ten einde. — N. v. d. V.

bedoelen en waarop tot nog toe veel te weinig acht geslagen is, schijnt mij in de hierna volgende beschrijving van de rol, welke door Arabische kooplieden in Oost-Afrika gespeeld is, een juiste illustratie te vinden:

„Toen Speke als eerste Europeaan in 1857 deze streken bezocht, waren de Arabieren kooplieden, die als vreemdelingen in het land woonden; toen hij in 1861 voor de tweede maal dezelfde reis maakte, geleken de Arabieren reeds op machtige landheeren met een uitgestrekt bezit aan grond, en voerden zij oorlog met het van ouds regeerende vorstenhuis. Dit proces, dat zich ook in verscheidene andere landen van Centraal Afrika heeft afgespeeld, is een noodzakelijk uitvloeisel van de omstandigheden. De vreemde kooplieden, Arabieren en Soeaheli's, verzoeken doortocht, waarvoor zij tol betalen; zij leggen opslagplaatsen van waren aan, hetgeen den opperhoofden zeer welkom is, daar zij hierin een middel zien om hun zucht tot afpersing en hun ijdelheid bot te vieren; vervolgens verrijken zij zich en verwerven zij relaties, maar daardoor wekken zij verdenking op, en nu worden zij tegengewerkt en vervolgd, terwijl zij hunnerzijds weigeren, de tolgelden en andere belastingen, wier hoogte met hun welstand gelijken tred gehouden heeft, te betalen; ten slotte kiezen de Arabieren bij een van de onvermijdelijke twisten om de troonopvolging partij voor een kroonpretendent die hun de belofte gedaan heeft, zich naar hun wenschen te zullen voegen, en zodoende worden zij in de binnenlandsche oneenigheden betrokken en in een vaak eindeloozen strijd gewikkeld”⁸⁷.

Deze politieke activiteit is een stereotyp verschijnsel bij de hier besproken handelsnederzettingen in den vreemde. „Op Borneo groeiden uit de nederzettingen van Chineesche gouddelvers zelfstandige rijken”⁸⁸. En de

heele geschiedenis van de kolonisatie van vreemde gebieden door Europeanen is in waarheid slechts één aaneengeschakelde reeks voorbeelden van de wet, dat bij een eenigszins belangrijke macht der vreemdelingen uit nederzettingen van eenige beteekenis en factorijen altijd de een of andere vorm van overheersching ontstaat; indien deze nederzettingen althans niet nog meer gelijkenis vertoonen met het eerstgenoemde type, de zuivere verovering door zeeroovers, zooals de Spaansch-Portugeesche Conquistà en de veroveringen der Oost-Indische Compagnieën, zoowel de Nederlandsch als de Engelsche: „Er ligt een roofstaat aan de zee, tusschen den Rijn en de Schelde”, zoo klaagt Multatuli zijn vaderland aan. In elk geval zijn alle Oost-Aziatische, Amerikaansche en Afrikaansche koloniën van alle Europeesche volkeren ontstaan volgens één der beide genoemde typen.

Het komt echter niet altijd zoo ver, dat de vreemdelingen tot onbepaalde heerschappij geraken. Soms is de staat die als gastheer fungeert te sterk, en blijven zij beschermelingen zonder eenige politieke macht; zoo b.v. de Duitschers in Engeland. Soms herstelt zich de reeds onderworpen gastheer-staat in die mate, dat het hem gelukt, het vreemde juk af te schudden: zoo verjoeg b.v. Zweden de Hansa, na een tijdlang de heerschappij daarvan te hebben moeten dulden. Soms ook overvalt een sterkere veroveraar koopliedenkolonie en gastheer-staat beide en onderwerpt ze: zoo maakten b.v. de Russen een einde aan het bestaan van de republieken van Nowgorod en Pleskow. Dikwijls echter smelten de rijke vreemdelingen met de binnenlandsche edelen samen tot één heerenklasse, zooals wij dit

verschijnsel als vasten regel zagen optreden bij de vorming van landstaten in die gevallen, waar twee ongeveer even sterke heergroepen op elkaar stootten. Dit laatste nu is mijns inziens bij de wording van de belangrijkste stadstaten uit de oudheid, de Grieksche zeesteden en Rome, waarschijnlijk het geval geweest.

Wij weten met zekerheid uit plaatsnamen (Salamis = Vredeseiland, d.w.z. markteiland), uit heroënnamen, monumenten en directe overlevering, dat er in vele Grieksche havensteden Phoenicische factorijen bestaan hebben, wier achterland bestond uit kleine feudale staten van de typische structuur: edelen, vrijen en slaven. Hetzij nu in sommige gevallen Phoenicische, of ook wel eenige van de nog steeds vrij raadselachtige Karische kooplieden zijn opgenomen in het connubium met de edelen, en aldus het volledig burgerrecht verworven hebben of zelfs tot vorsten geworden zijn dan niet — in elk geval kan men niet met goeden grond bestrijden, dat deze vreemde invloeden zeer bevorderlijk geweest zijn voor het tot stand komen van deze stadstaten in den vorm, dien zij in historische tijden hadden.

Hetzelfde geldt van Rome. Een zoo voorzichtig geleerde als Mommsen zegt daaromtrent het volgende: „Dat de beteekenis van Rome, zoo niet het ontstaan zelf van de stad, verklaard moet worden uit deze factoren van commerciëlen en strategischen aard, daarvan treffen wij ook in lateren tijd nog talrijke sporen aan; sporen, die van heel wat meer gewicht zijn, dan de gegevens, ontleend aan in historisch gewaad gestoken sagenstof. Als zoodanig zijn te noemen de oeroude betrekkingen tot Caere, welke stad voor Etrurië hetzelfde betekende als Rome voor Latium, en die zoodoende ook Rome's naastbije buur en handelsvriend werd; verder de buitengewone beteekenis

in het Romeinsche gemeenebest van de Tiberbrug en den bruggenbouw in 't algemeen; en ook de galei als stadswapen. Vervolgens de oeroude Romeinsche haventol, die oorspronkelijk slechts geheven werd van waren die tot verkoopsdoeleinden (promercale) in de haven van Ostia ingevoerd werden, en niet van wat diende om in de eigen behoeften van den verlader te voorzien (usuarium): het was dus een echte belasting op den handel. Ten slotte ook, om even op den gang der historie vooruit te loopen, het betrekkelijk vroeg voorkomen in Rome van gemunt geld, en van handelsverdragen met overzeesche staten. In verband met deze dingen zou men zeer zeker bij Rome met meer recht kunnen spreken van de stichting, zooals ook de sage dat doet, dan van de wording der stad, en moet men haar veeleer voor de jongste onder de Latijnsche steden houden dan voor de oudste”⁸⁹.

Het zou zeker een heel leven van historisch onderzoek vorderen, de hier slechts aangeduide mogelijkheden, of liever waarschijnlijkheden, op hun waarheidsgehalte te toetsen en de aldus gewonnen kennis toe te passen op de geschiedenis der staatsregeling van deze zoo buitengewoon belangrijke stadstaten. Een dergelijk onderzoek ware echter hoog noodig; en het is mijn meening, dat het ook de moeite zou loonen, daar langs dien weg wellicht menig nog zeer duister vraagstuk opgehelderd zou kunnen worden, zooals dat van de Etrurische overheersching in Rome, den oorsprong der rijke plebeïsche families, de Atheenschemetoken, en verscheidene andere. Hier kunnen wij ons echter in dit labyrinth van historische overleveringen niet wagen, en nemen wij voorloopig als vaststaand aan wat men eenmaal naar wij hopen, als men den weg in dezen doolhof heeft leeren kennen, door de feiten bevestigd zal vinden: de o o r-

sprong van Rome en andere belangrijke zeestaten uit koopmanskolonies, samengesmolten met een inheemschen adel.

d — Aard en uiteinde van den zeestaat.

Of nu zulke staten ontstaan zijn uit zeerooversburchten, uit havens aan de kust van het door landnomaden bewoonde gebied — die dan, gelijk wij zagen*, zoodra zij zich duurzaam vestigen, van zelf tot Vikings worden —, uit koopliedenkolonies die tot overheerschende macht werden of uit dezulken, die met de heerschende groep van het gastheer-volk samensmolten, het zijn alle echte staten in den sociologischen zin: zij zijn n.l. niets anders dan de organisatie van het politieke middel; hun uitwendige vorm is dus overheersching, hun wezen de economische uitbuiting van de onderdanen door de heerengroep. In beginsel onderscheiden zij zich dan ook ter nauwernood van de door landnomaden gestichte staten. Maar desondanks hebben zij in bijzonderheden andere vormen aangenomen en is de psychologie der klassen hier een andere dan ginds. En dit wel door oorzaken van geestelijken zoowel als van stoffelijken aard.

Niet dat, zooals men misschien denkt, de gezindheid der klassen tegenover elkaar principieel zou verschillen van die in de landstaten. Neen! Met dezelfde verachting als ginds ziet ook hier de heerenklasse neer op den onderdaan, den *βάνανσος* (handwerksman), den „man met de zwarte nagels”, zooals de uitdrukking was bij de middeleeuwsche patriciërs van Duitschland; en ook hier sluit men hem, ook al is hij vrij geboren, uit van huwelijks-gemeenschap en maatschappelijken omgang met den

* Zie noot pag. 104. — N. v. d. V.

adel. En even weinig als de praktijk hier verschilt van die der landjonkers, verschilt ook de klassentheorie dezer *καλοικαγαθοί* („welgeborenen”) of patricii (afstammeling van een oud voorgeslacht) van de hunne. Maar het feit, dat de ligging der maatschappelijke groepen hier een eenigszins andere is brengt toch afwijkingen van het type van den landstaat mee, hoewel natuurlijk ook deze geheel voortvloeien uit het belang van de heerschende klasse.

Zoo kan men b.v. in een door kooplieden beheerscht gebied onmogelijk straatroof dulden; deze gaat dan ook bij de Zee-Hellenen door voor een lage misdaad: men denke aan de Theseussage, die in een landstaat zeker nooit in een zoozeer tegen den straatroof gericht vorm zou zijn uitgewerkt. Zeeroof daarentegen hield dit zelfde volk „in de oudste tijden voor een geenszins onteerend beroep . . . , waarvan men nog in de Homerische gedichten talrijke bewijzen vindt; ja nog in veel later tijd stichtte Polycrates op Samos een goed georganiseerden rooversstaat”⁹⁰. Ook in het Corpus iuris is er sprake van een Solonische wet, volgens welke de „Piratenassociatie (*ἐπι λείαν οἰχόμενοι*) een wettig veroorloofde vereeniging was”⁹⁰.

Maar dit zijn feiten van minder belang, die enkel verdienen te worden opgeteekend omdat zij een helder licht werpen op het ontstaan van den „ideologischen bovenbouw” in 't algemeen*. Afgezien hiervan echter hebben de totaal andere bestaansvoorwaarden in de zeestaten twee voor de wereldgeschiedenis buitengewoon belangrijke dingen ten gevolge gehad: op politiek terrein de ontwikkeling van een democratische staatsregeling, waarmee die gigantenstrijd geboren werd,

* Kenmerkend is in dit verband, dat Groot Brittannië, de eenige bijna zuivere „zeestaat” van den tegenwoordigen tijd, nog steeds geen afstand wil doen van het recht op kaperij.

die volgens Mommsen de eigenlijke stof der wereldgeschiedenis uitmaakt, de strijd n.l. tusschen oostersch despotisme en westersche burgerlijke vrijheid; en op economisch terrein de ontwikkeling van de kapitalistische slavenhuishouding, waaraan ten slotte al deze staten moeten te gronde gaan. De tegenstelling tusschen land- en zeestaat, die hier tot uiting komt, heeft, zooals wij zeiden, innerlijke, sociaalpsychologische oorzaken naast uiterlijke. Wij willen eerst de innerlijke, daarna de uiterlijke dezer oorzaken behandelen.

Een staat wordt in stand gehouden om dezelfde beweegredenen die tot zijn ontstaan leiden. Verovering van land en zielen is de ratio essendi van den landstaat, en zoo moet hij ook door nieuwe verovering van land en onderwerping van menschen groeien, totdat hij zijn natuurlijke grens bereikt heeft, bestaande uit bergketen, woestijn of zee, of zijn sociologische grens in den vorm van andere landstaten, die hij niet kan onderwerpen. De zeestaat daarentegen, ontstaan uit zeeroof en handel, moet door middel van deze zijn macht trachten uit te breiden; dit sluit nu echter niet de noodzakelijkheid in van een bepaalde heerschappij in den vorm van den volkomen ontwikkelde staat over een uitgestrekt gebied aan land: de zeestaat heeft in de nieuw verworven gebieden van zijn „interessensfeer” tot in lengte van dagen genoeg aan elk der vijf eerste stadia van staatstichting, en gaat maar zelden, om zoo te zeggen noodgedrongen over tot het zesde, te weten de volkomen samensmelting en intranationaliteit. Welbeschouwd is hij tevreden, als hij slechts in staat is, andere zeenomaden en handelaars te weren, zichzelf het monopolie van roof en handel te verzekeren, de „onderdanen” door middel van burchten en garnizoenen in toom te houden, en over belangrijke pro-

ductiegebieden, als mijnen, sommige rijke korenstreken, wouden die goed bouwmetaal leveren, zoutwerken, de voornaamste vischwaters enz. in den waren zin des woords de heerschappij te oefenen, d.w.z. dat hij deze bij voortdoring door eigen beambten bestuurt of, nog anders gezegd, zelf er voor zorgt dat er door de onderdanen in gewerkt wordt. Het verlangen naar landgoederen buiten de grenzen van het oorspronkelijke gebied van den staat ten behoeve van de heerenklasse, ontstaat pas later, als de zeestaat door inlijving van onderworpen landstaten een mengvorm tusschen zee- en landstaat geworden is. Maar ook in dit geval wordt het grootgrondbezit, in tegenstelling met de gewoonte in landstaten, alleen als bron van rente in den vorm van geld beschouwd en laat de eigenaar het bijna zonder uitzondering, zelf afwezig, door een rentmeester beheeren. Zoo was het in Carthago en in het latere Romeinsche rijk.

Deze verschillen tusschen land- en zeestaat worden teweeggebracht door de belangen van de heerenklasse, die hier zeer afwijken van die der jonkers. Immers, zoo goed als elke andere staat, wordt ook de zeestaat door de heerenklasse in de richting van háár voordeel gestuurd. Waar de rijkdom van den feudalen grondbezitter gevolg is van zijn macht, d.i. van zijn bezit aan land en boeren, daar is in de zeestad omgekeerd de macht van den patriciër het gevolg van zijn rijkdom. De grootgrondbezitter kan in zijn staat enkel door de in grooten getale door hem onderhouden krijgslieden heerschen; en om hun aantal tot de grootst mogelijke hoogte op te voeren moet hij zijn bezit aan land en hoorige boeren zooveel mogelijk uitbreiden. De patriciër daarentegen is in de beheersching van zijn staat geheel afhankelijk van zijn rijkdom

aan roerend goed, die hem in staat stelt sterke vuisten te huren en zwakke zielen om te koopen. Dit roerend goed nu wint hij sneller en gemakkelijker door zeeroof en handel dan door oorlog te land en uit verafgelegen groote grondeigendommen. Bovendien zou hij, om ten volle profijt te trekken van zulke eigendommen aan grond, zijn stad moeten verlaten, hij zou op het land moeten gaan wonen en een echte feudale landjonker worden; want in een maatschappij, die zich nog niet ontwikkeld heeft tot een volgroeiende geldhuishouding en een uitgebreide verdeling van arbeid tusschen stad en land, kan men alleen in de natuurlijke huishouding de volle opbrengst van een landgoed genieten en is alle absentisme als rentenier ondenkbaar. Zoo ver zijn wij echter bij onze beschouwingen nog niet gekomen; wij houden ons nog steeds op bij primitieve maatschappelijke toestanden. En in dat stadium van maatschappelijke ontwikkeling zal het zeker in geen enkelen adellijken stedeling opkomen, het opgewekte leven in zijn rijke vaderstad den rug toe te keeren, om zich in de wildernis onder barbaren levend te begraven, en zodoende eens voor goed en volkomen er van af te zien, een rol in het politieke leven van zijn staat te spelen. Zoo wordt hij dus door al zijn belangen, economische, politieke en maatschappelijke in dezelfde richting gedrongen, n.l. van den zeehandel. En zoo zien we dat het merg van zijn leven niet zit in het grondkapitaal, maar in het mobiele.

Deze innerlijke factoren, n.l. de wenschen en belangen van de heerenklasse, hebben zelfs de weinige zeesteden, die niet door geografische omstandigheden in een groote expansie over het achterland belemmerd werden, toch steeds gedrongen, het zwaartepunt van hun bestaan meer op zee of in overzeesche bezittingen te zoeken dan op het

land. Zelfs voor Carthago, dat toch zulke reusachtige gebieden in bezit had, was dit landbezit op verre na niet van zoo veel beteekenis als zijn belangen op zee. Het verovert Sicilië en Corsica meer om de Grieksche en Etrurische handelsconcurrenten te benadeelen, dan om der wille van het bezit aan land; de uitbreiding van gebied in Libye geschiedde feitelijk slechts ter wille van de veiligheid, die door de tuchteloze steppenvolken in het binnenland voortdurend in gevaar gebracht werd; en bij de verovering van Spanje ging het voornamelijk om de mijnen. De geschiedenis van de Hansa levert hier vele interessante punten van vergelijking.

Naast deze innerlijke staan de uiterlijke factoren, die het den meesten zeesteden volkomen onmogelijk maakten, een groot gebied aan land te onderwerpen: al had men dit gewild, dan nog ware het door de geografische omstandigheden verhinderd. Met uitzondering van enkele weinige plaatsen vindt men aan de kust van de Middellandsche zee slechts smalle vlakten aan den voet van hooge gebergten, bijna nergens is een eenigszins ontwikkelde kuststrook te vinden. Dit was de eerste omstandigheid van aardrijkskundigen aard, die de meeste dezer om een handelshaven als centraal punt gelegen staten verhinderde, een voor onze begrippen eenigermate belangrijke grootte te verkrijgen, terwijl in de uitgestrekte landstreken, waar de herder heerschappij voert, reeds zeer vroeg groote, ja ontzaglijke rijken ontstaan zijn. De tweede oorzaak van de geringe ontwikkeling dezer staten te land is de omstandigheid, dat het achterland in de landen om de Middellandsche zee, en wel niet slechts als dit bergachtig is, maar ook in de enkele gevallen dat het een vlakte vormt, meerendeels bewoond werd door krijgshaftige stammen, die niet gemakkelijk waren te onder-

werpen, n.l. òf jagers, die zooals wij zeiden in 't geheel niet onderworpen kunnen worden, òf herders, meesters in den oorlog, òf volken, levende in primitieve veroveringsstaten onder heerschers van hetzelfde ras als de heeren der zeestaten. Zoo was het in Hellas in het binnenland overal! Uit al deze dingen vloeit voort, dat de zeestaat, ook al groeit hij aanzienlijk, toch steeds gecentraliseerd blijft om de handelshaven, terwijl de ontwikkeling van den landstaat, die reeds van den beginnen af aan sterk gedecentraliseerd is, gedurende lange jaren al naarmate van zijn uitbreiding tot steeds sterker decentralisatie leidt. Wij zullen in de hierna volgende bladzijden zien, dat hij pas door in zich op te nemen wat in den „stadstaat” bereikt werd aan bestuursmethoden en economische ontwikkeling de kracht krijgt, zichzelf die vaste organisatie te scheppen, waarbij alles draait om één middelpunt, zooals bij onze moderne groote staten. Centralisatie tegenover decentralisatie, zietdaar de eerste groote tegenstelling tusschen zee- en landstaat.

De tweede, niet minder belangrijke tegenstelling bestaat hierin, dat de landstaat heel lang op den trap der natuurlijke huishouding blijft staan, terwijl de zeestaat daarentegen zeer snel den trap der geldhuishouding bereikt. Ook dit verschil tusschen beide formaties vloeit voort uit de oorspronkelijke bestaansvoorwaarden aan weerskanten.

In den landstaat is geld, zoo lang zich nog geen industrie met regelmatig verkeer op weekmarkten heeft ontwikkeld, een overbodige luxe, zoo overbodig zelfs, dat als in een bepaalde streek dit marktverkeer een einde neemt, ook het geldverkeer daarmee ophoudt, en de streek in de z.g. natuurlijke huishouding terugvalt. Karel de Groote mocht munten slaan zooveel hij wilde: het be-

drijfsleven stootte ze uit, want in den storm der volksverhuizing was Neustrië — om van Austrasië maar niet te spreken — op den trap der natuurlijke huishouding teruggezonden, d.w.z. men had geen geld als waardemeter noodig, omdat er geen marktverkeer bestond. De boeren brengen hun lasten op in den vorm van naturalia, die door den heer met zijn hofstoet zonder meer verteerd worden; en sieraden, kostbare weefsels, fraai bewerkte wapens, paarden, zout enz. verkrijgt hij van rondreizende kooplieden door ruiling tegen slaven, runderen, was, pelzen en andere voortbrengselen van deze op oorlogsgeweld berustende natuurlijke huishouding.

Geld, d.w.z. door den staat geslagen munt, ontstaat het eerst in de zeestaten, en wel in Hellas. Het stadsleven toch kan in het algemeen reeds, afgezien van de bijzondere omstandigheden in den stadstaat, een waardemeter onmogelijk missen, zoodra een eenigszins hoogere trap van ontwikkeling bereikt is. De vrije ambachtsman in de stad kan op den duur zijn product niet onmiddellijk ruilen tegen dat van een anderen ambachtsman, en reeds de kleinhandel in levensmiddelen, die in de stad waar ieder bijna alles koopen moet, onontbeerlijk is, eischt gebiedend de aanwezigheid van gemunt geld. Nog minder echter kan de handel in engeren zin, d.w.z. die tusschen koopman en koopman, een waardemeter missen. Men stelle zich voor, dat een scheepsbezitter, die in een of andere haven slaven importeert, om deze te ruilen tegen weefsels, met het plan, deze naar elders te vervoeren, hier wel is waar een handelaar in geweven goederen aantreft, maar nu verneemt, dat deze geen slaven, maar bijvoorbeeld ijzer, runderen of pelzen wenscht te ontvangen; dan zouden er misschien een dozijn tusschen-ruilingen moeten plaats hebben, voordat dit doel bereikt werd. Dit is

slechts dan te voorkomen, als er een waar bestaat, die ieder begeert. Deze rol kan in de landstaten met hun natuurlijke huishouding heel goed vervuld worden door paarden of runderen, die per slot van rekening ieder kan gebruiken; maar de schipper kan geen vee als betalingsmiddel inladen. En zodoende worden de edele metalen tot „geld”, vooreerst ongemunt, daarna gemunt, welk proces natuurlijk veel eerder plaats grijpt in de handels- of zee-staten dan in den landstaat.

Uit deze beide diepgewortelde eigenschappen van den zeestaat, of liever, zooals wij hem van nu af aan zullen noemen, den stadstaat, n.l. centralisatie en geldhuishouding, vloeit zijn verdere lot noodzakelijk voort. Wij wezen reeds boven de hoofdlijnen dezer ontwikkeling aan: democratische staatsregeling en kapitalistische slavenhuishouding.

Wat de democratisering aangaat, alleen reeds de psychologie van den stedeling, in 't bijzonder van den inwoner eener handelsstad aan zee, zoo totaal verschillend van die van den landman, brengt een gedurig voortgaande verslapping teweeg van de streng ondergeschikte betrekking, waarin de eene menschengroep in den primitieven veroveringsstaat tegenover de andere gesteld is. Hoewel maar al te vaak wat oppervlakkig, is de stedeling in zijn kijk op de dingen vrijmoediger en minder bekrompen dan de plattelandsbewoner. Daar hij in één dag door meer prikkels getroffen wordt dan de boer in een heel jaar, is hij levendiger dan deze en, gewend aan voortdurende nieuwigheden en hervormingen, steeds „novarum rerum cupidus” *. Minder na staande aan de natuur en veel minder daarvan afhankelijk dan de landman, voelt hij minder vrees voor de „geesten”, en daar-

* Latijn, = revolutionair gezind. — N. v. d. V.

om koestert hij als onderdaan weer veel minder eerbied voor de met religieus gezag omkleede wetsverordeningen, die hem door den eersten en tweeden stand worden opgelegd. En waar hij ten slotte in groote massa's bijeenwoont en zodoende zijn in het aantal gelegen kracht duidelijk beseft, is de stedelijke onderdaan minder handelbaar en weerbarstiger dan de hoorige boer, die zoozeer in afzondering leeft, dat hij zich van zijn massale kracht nooit kan bewust worden, en tegen den heer met zijn gevolg in iederen strijd zoo goed als zeker het onderspit zal delven. Zoo hebben dan ook alleen de „landstaten” van Hellas hun onderdanen lang in de van ouds bestaande dienstbaarheid kunnen houden, Sparta zijn heloten, Thessalië zijn penesten; in de „stadstaten” echter zijn de plebeiers reeds vroeg aan het opkomen, waartegen de heerenklasse zich niet met goed succes verzetten kan.

In dezelfde richting als deze verschillen in mentaliteit tusschen stedeling en plattelandsbewoner werkt ook de economische ontwikkeling. Rijkdom aan roerend goed is in de verste verte niet zoo stabiel als grondeigendom: de zee is grillig en even zeer de fortuin van zeeoorlog en zeeroof. In korten tijd kan de rijke alles verliezen terwijl de armste door een wenteling van het rad der fortuin naar boven kan stijgen. In een geheel op rijkdom opgebouwde gemeenschap echter is rang en „klasse” daarvan afhankelijk: wie arm is wordt uitgestooten, wie rijk is opgenomen in de bovendrijvende klasse. De rijke plebeier wordt eerst de leider van de volksmassa bij haar strijd om grondwettelijke gelijkheid en heeft daarvoor al zijn middelen veil; dan wordt hij zelf in de heerschende klasse opgenomen; en als de patriciërs aldus noodgedrongen één maal toegegeven hebben, wordt hun positie onhoudbaar: immers, zoodra de eerste rijke plebeier in hun kringen is

binnengedrongen, is de legitimistische verdediging van hun rechten, n.l. dat zij uit adellijke geboorte voortspuiten, den patriciërs voor altijd uit de handen geslagen. Van dat oogenblik af is de leuze: wat voor den één recht is, is 't ook voor den ander; en op het aristocratische régime volgt eerst het plutocratische, daarna het democratische en ten slotte het ochlocratische, totdat een vreemde veroveraar of de alleenheerschappij van een „sabelheiland” aan den chaos een eind maakt.

Dit laatste echter, het einde niet slechts van den staat, maar meestal ook van het volk zelf, leidt ons reeds naar wat wij als tweede hoofdlijn van ontwikkeling aanwezen: de kapitalistische slavenhuishouding, een maatschappelijke instelling die in elken op zeeroof en overzeeschen handel gebaseerden en tot volledig ontplooid geldhuishouding gekomen stadstaat onvermijdelijk moet opkomen. De geschilderde strijd om de staatsregeling is op te vatten als een strijd van het „natuurlijke recht” der gelijkheid tegen de uit primitieve verovering stammende en in de staatsregeling vastgelegde ongelijkheid, dus m.a.w. als een strijd van de gerechtigheid tegen de ongerechtigheid. Thans komen wij aan de beschrijving van den grondslag, waarop al deze staten waren opgetrokken, n.l. het onrecht, het geweld, het politieke middel in zijn ruwsten vorm: slavernij, en aan de onvermijdelijke en noodlottige ontwikkeling van deze instelling. Uit het primitieve feudale stadium overgenomen, en oorspronkelijk, als in alle natuurlijke huishoudingen, onschadelijk, wordt de slavernij, zoodra men haar „kapitalistisch” gaat exploiteeren, d.w.z. zoodra de slavenarbeid niet meer moet dienen ter voorziening in de behoeften van de eigen natuurlijke huishouding van den feudalen heer, maar van een in geld betalende markt, tot een

gevaarlijken kanker, die het geheele staatsleven verwoest. Door zeeroof, kaperij en handelsoorlogen worden massa's slaven ingevoerd. De koopkracht van de rijke markt veroorlooft den landbouwers een intensieve cultuur, zoodat de landeigenaars in de nabijheid van de stad voortdurend hogere inkomsten trekken uit hun bezit, en hun landhonger sterker en sterker wordt. De kleine vrije boer op het platteland daarentegen, toch reeds te zwaar belast door oorlogsdienst in het belang van de groote kooplieden, komt voortdurend dieper in de schuld te zitten en wordt slaaf om deze schulden te betalen, of trekt als bezitloos bedelaar naar de stad. Maar ook daar vindt hij geen werk; in tegendeel: reeds de te voren in de stad gevestigde handwerkslieden en kleinhandelaars voelen zich in hun bedrijf ten zeerste benadeeld door het verdrijven van de boeren, want de boer kocht in de stad, maar de door het „boerenslachten” steeds meer aangroeiende grootbedrijven op landbouwgebied voorzien in hun behoefte aan nijverheidsproducten zoo mogelijk door arbeid van eigen slaven. Nog verder grijpt het kwaad echter om zich heen: meer en meer komt ook de rest der stedelijke takken van nijverheid, namelijk die welke voor de stadsbevolking zelf werken, in handen van ondernemers, die van den goedkoopsten slavenarbeid gebruik maken. Zoo verarmt de middenstand en komt, dank zij de intusschen bevochten democratische staatsregeling, een niets bezittend en tot niets deugend gepeupel, een echt „lomp-proletariaat”, in het bezit van de macht in den staat. Deze moet daaraan na langeren of korteren tijd in politiek en militair opzicht te gronde gaan: een inval van buitenaf kan niet uitblijven; maar ook zonder dat deze plaats heeft zou de staat om zoo te zeggen fysiek te gronde gaan door de ontzaglijke ontvolking, een snel

verlopend vernietigingsproces waaraan al deze staten onderhevig zijn en dat letterlijk een volkerentering genoemd mag worden. Hier ter plaatse kan ik daarop echter niet verder ingaan. *

Slechts één stadstaat heeft zich gedurende een lange reeks van eeuwen kunnen handhaven, namelijk het Romeinse rijk, en wel enkel en alleen doordat deze staat als eindoverwinnaar over alle andere, de volkerentering steeds weer heeft kunnen bestrijden door het eenige middel dat hier baat: het in ruime mate telkens opnieuw vormen van een stedelijke en landelijke middenstand door landkolonisatie op groote schaal, waartoe men gelegenheid had op de terreinen die men den overwonnenen afnam. Maar zelfs dit reusachtig groote organisme bezweek ten slotte onder de volkerentering, het natuurlijk gevolg van de kapitalistische slavenhuishouding.

Intusschen had echter Rome het eerste Imperium geschapen, d.i. den eersten straf gecentraliseerden grooten staat, waarin alle toenmalige landstaten van het Middellandsche zeegebied waren ingelijfd; en daarmee had het der wereld voor alle komende tijden het model van zulk een machtsorganisatie voorgehouden. Daarnaast had Rome gedurende de eeuwen van zijn heerschappij de stedelijke gemeenschapsordering en de geldhuishouding tot op zulk een hoogte ontwikkeld, dat deze nooit weer geheel konden te niet gaan. Van deze cultuurproducten ging middellijk of onmiddellijk op de feudale landstaten, na Rome's val gesticht op het eertijds Romeinse gebied, de stoot uit, die deze staten boven den trap van primitieven veroveringsstaat uit kon voeren.

---

* Zie F. Oppenheimer, System der Soziologie, B. II „Der Staat”, p. 484 ss.; en B. IV, Abt. I „Rom und die Germanen”, p. 395 ss. Aldaar ook litteratuur. — N. v. d. V.

IV — DE ONTWIKKELING VAN DEN FEUDALEN STAAT

a — Het ontstaan van het grootgrondbezit

Wij keeren thans volgens onze afspraak terug naar het punt, waar de primitieve veroveringsstaat den zijtak van den stadstaat deed uitschieten, om nu verder den hoofdstam te volgen, d.w.z. den landstaat in zijn verdere ontwikkeling te beschrijven.

Zooals het lot van den stadstaat bepaald was door de agglomeratie van dien rijkdom, die als het ware het zwaartepunt vormde, waaromheen het heele staatswezen zijn kringloop beschreef, het handelskapitaal, zoo wordt het lot van den landstaat bepaald door de agglomeratie van den rijkdom, die hier het middelpunt vormt van het leven van den staat, n.l. het gronddoel. Wij hebben boven de economische differentieering in den herdersstam nagegaan en er ons van overtuigd, dat reeds op dien trap de wet van de agglomeratie om bestaande vermogenskernen zich vrij krachtig doet gelden van het oogenblik af aan, dat het politieke middel in den vorm van roofoorlog en vooral slavernij gaat meedoen in het spel der krachten. Reeds hier splitste zich de stam in edelen en gewone vrijen, onder wie zich de politiek rechtelooze slaaf als derde stand rangschikte. Deze bij het ontstaan van den primitieven staat reeds voorhanden vermogensverschillen en de daarmee gepaard gaande verschillen in maatschappelijken rang en stand worden nu in buitengewone mate verscherpt bij den overgang tot een gezeten leven, waardoor het privaatbezit aan grond ontstaat.

Groote verschillen in grondbezit ontstaan